מצגת אין כמו שירת האבנים של ירושלים

עקבותיו של אריך מנדלסון בירושלים:

וילת שוקן, ספריית שוקן, בית החולים הדסה הר הצופים, בנק אנגלו־פלשתינה, טחנת הרוח ברחביה

גרם המדרגות בבית ויצמן, 2013 צלם: עובד כהן

אבני מורשת

תחקיר וכתיבה

סיגל לנדסברג

האדריכל היהודי־גרמני אריך מנדלסון, מגדולי האדריכלים בעולם ואחד מאבות התנועה המודרניסטית באדריכלות, הגיע לארץ ב־1934. הוא פעל בפלשתינה המנדטורית בין השנים 1934 ל־1941 והותיר בארץ חותם עמוק למרות שהייתה רק תחנה אחת בדרכו. הוא תכנן ובנה בעיקר בירושלים, אבל רוחו שורה על המרכז ההיסטורי של תל אביב, שמופר בשם ה"עיר הלבנה".

דרכו להכרה כאדריכל־על החלה בגרמניה לאחר שאיינשטיין בחר בהצעתו לבניית מגדל תצפית אסטרונומי בפוטסדאם שיאשש את תורת היחסות שלו. למזלו הכוכבים "הסתדרו" כך שהמגדל החדשני הוקם שנה לפני שאיינשטיין זכה בפרס נובל. מאז הפך מנדלסון לאדריכל מבוקש שתכנן בין היתר את בתי הכל־בו המודרניים של משפחת שוקן בגרמניה.

אריך מנדלסון, 1925

מנדלסון עזב את גרמניה בחטף עם אשתו לואיז וביתם אסתר מיד כאשר הגיע מכתב רשמי שסילק אותו מהאקדמיה בגלל יהדותו. לאחר שנתיים בבריטניה, ב־1935 הגיע מנדלסון לארץ ישראל באונייה שהביאה את ד"ר חיים ויצמן, מנהיג התנועה הציונית. ידידותם הולידה את אחת מיצירותיו המרהיבות, בית הנשיא ויצמן, משכן ייצוגי על גבעה ברחובות.

בני הזוג אריך ולואיז מנדלסון, שנות 1930

צלם: אלפרד ברנהיים

בית הנשיא ויצמן ברחובות, 2005

צלם: מיכאל יעקובסון

בירושלים, שבה בחר להתיישב, הקים מנדלסון ארבעה פרויקטים משמעותיים: וילת שוקן, ספריית שוקן, בנק אנגלו־פלשתינה ובית החולים הדסה בהר הצופים. בעוד עמיתיו הגרמנים, וולטר גרופיוס ומיס ואן דר רוהה, וממשיכיהם הישראלים: נויפלד, רכטר, שרון ואחרים, חיפשו אחר הסגנון הבינלאומי, אדריכלות פונקציונאלית ונקייה שניתן ליישמה בכל מקום, מנדלסון תיכנן בירושלים מבנים שונים מהמבנים שתיכנן באירופה, מבנים שניכר בהם שילוב בין מזרח למערב.

עבודתו בירושלים מצביעה על לימוד מוקדם של האדריכלות המסורתית המקומית תוך שמירה על עקרונות המודרניזם.

מימין:

בנק אנגלו־פלשתינה,
חזית אחורית, 1936

צלם: אלפרד ברנהיים

משמאל:
הכיפות מעל הכניסה לבית החולים הדסה הר הצופים

אוסף רכטר

בנק אנגלו־פלשתינה הוא בנק ארצישראלי שהיה בבעלותה של ההסתדרות הציונית. בנק זה היה המוסד הפיננסי המרכזי של היישוב היהודי בארץ ישראל.

בנק אנגלו־פלשתינה המודרני ברקע, לפניו – הובלת סחורה על גבי גמלים

לאחר קום מדינת ישראל הפך לבנק לאומי.
בניין הסניף בירושלים, שתוכנן על ידי מנדלסון נמצא ברחוב יפו בקרבת בניין הדואר המרכזי.

הבניין השמאלי הוא בנק אנגלו־פלשתינה ברחוב יפו. מימינו בית הדואר המרכזי

באביב 1935 רכש מנדלסון את טחנת הרוח שעדיין שורדת ברחוב רמב"ן בשכונת רחביה בירושלים והפך אותה לשלוחה של משרדו הלונדוני. בהמשך הקים בה גם את ביתו.

טחנת הרוח ברחביה, משרדו וביתו של מנדלסון, 1937

צלם: רודי ויסנשטיין, הצלמניה

טחנה הרוח נבנתה סביב שנת 1875 בידי הכנסייה היוונית אורתודוקסית כדי לספק שירותי טחינה מסובסדים למאמינים עניים. בראשית המאה ה־20 הפסיקה הטחנה לפעול וילדי רחביה עקרו את הצלב מראשה. בצידה המזרחי של הטחנה הוסיף מנדלסון מבנה צנוע, בקומה התחתונה שיכן את משרדו, ואת הקומות העליונות התאים למגורי המשפחה. בראשה, תחת כיפת העץ של הטחנה, היה חדר העבודה הפרטי שלו, שם האזין לברהמס ולבטהובן.

בימי הזוג מנדלסון בטחנה, היא התפרסמה בקבלות הפנים שנערכו בה לשמנה וסלטה של ירושלים. נתן אלתרמן עקץ באחד משיריו: "טחנה עתיקה נזדמנה לנו כאן, ותהיה למבצר בני אירופה באסיה, הכנפיים קצוצות, בה לא קמח נטחן, אם אין קמח יש פנטסיה".

בני הזוג
אריך ולואיז
מנדלסון

מצגת אין כמו שירת האבנים של ירושלים

הארץ

חג „הקרן הקיימת לישראל"

בנק אנגלו-פלשתינה בע"מ

מזמין הצעות מקבלנים לבנין משרדיו בירושלים

תכניות, תיאור העבודות, תנאי החוזה ומופס להצעת מחירים אפשר לקבל במשרדו של האדריכל מר אריך מנדלסון, מחנת הרוח, רחביה, ירושלים, ביום הראשון והשני, 10—11 לינואר 1937, משעה 8 עד 10 לפנה"צ. עד תשלום של -.20 לא"י שמזה יוחזר סכום של -.14 לא"י אחרי שיוחזרו כל התכניות וכו' עם הצעת הקבלן. את ההצעות יש להגיש במעטפה סגורה למשרד ההנהלה הסרכזית של הבנק בתל-אביב ביום שני, 25 לינואר 1937 עד שעה 12 בצהרים.

אין הבנק מתחייב לקבל את ההצעה הכי זולה או בכלל לקבל איזו הצעה שהיא.

בנק אנגלו-פלשתינה בערבון מוגבל

לונדון תל-אביב יפו ירושלים חיפה טבריה צפת פתח-תקוה חדרה רחובות

כל עסקי בנק בתנאים הנוחים ביותר

בירושלים

רדיו „מרקוני" „Marconi" Radio

„רדיו מינרבה" Radio „Minerva"

מודעה לבקשת הצעות לבניית בנק אנגלו־פלשתינה, "הארץ", כ"ד טבת תרצ"ז, 7 בינואר 1937

בשנות השישים של המאה העשרים הושכר מבנה הטחנה לממשלת הולנד, אשר שיכנה בו את משפחות הקונסולים ההולנדיים בירושלים, בשאיפה לאמץ את טחנת הרוח של ירושלים בסמל הולנדי. בשנות ה־1970 נמכרה הטחנה לקבלן, שתכנן להרסה ולבנות תחתיה פרויקט מגורים.

הטחנה ניצלה מהריסה בזכות מחאה ציבורית. בעקבותיה, הוצעה תכנית חלופית של צוות אדריכלים ושל עיריית ירושלים להצלתה. לבסוף רכש אותה היזם אדוארד רייכמן והפכה למרכז קניות ואירועים שמשמר את המבנה ההיסטורי.

טחנת הרוח ברחביה, שנות 2010

את ספריית שוקן ווילת שוקן תבנן מנדלסון בשנות ה־1930 עבור שלמה זלמן שוקן, איש עסקים יהודי מגרמניה, בעליה של רשת בתי כל־בו, אספן ספרים וכתבי יד יהודיים נדירים ופטרונם של יוצרים עברים, שנמלט מארצו. כשהחליט שוקן להשתקע בירושלים, פנה למנדלסון, האדריכל, שבנה עבורו את בתי הכל־בו בגרמניה.

ספריית שוקן
שנות 1930

צלם: אלפרד ברנהיים

בית כלבו שוקן בגרמניה
שנות 1930

מנדלסון התבקש לתכנן עבורו את ביתו ואת מבנה הספרייה הסמוך לו. ראשית הוקמה הספרייה במשכן לאוסף הספרים הפרטי העצום של זלמן שוקן. אוסף שוקן הוא אוסף הספרים היהודי הפרטי החשוב ביותר ששרד את מלחמת העולם השנייה בשלמות. זהו מפעל תרבותי ששוקן ייעד למחקר ולהתחדשות במדעי היהדות, שימוש המתקיים במבנה, שברחוב בלפור 6 בגבול רחביה, עד היום.

ספריית שוקן,
אולם הקריאה

משמאל:

הכניסה לספרית שוקן
מרחוב בלפור 6

צלם: יצחק שוויקי

גרם המדרגות בבניין הספרייה

באגף האחורי של מבנה הספרייה, יצר האדריכל מרפסת זגוגית עגולה למחצה, שבולטת מהחזית הדרומית ובעדה חודרת אלומת אור אל הספרייה, שמנדלסון דימה לאור בציורי רמברנדט. מנדלסון ראה בעיצוב הפנים חלק בלתי נפרד מתכנון הבית ולכן תכנן כל פרט במבנה, בכלל זה המעקות, המִתלים, המנורות והרהיטים.

מתוך העדפה לשימוש בחומרים מקומיים, הוא ציפה את חלל הספרייה בלוחות מעץ לימון שהדיפו ריח נעים. לאחר מותו של זלמן שוקן, הפקידה המשפחה את המבנה בידי בית מדרש לרבנים באמריקה שמנהל אותו כ"מכון שוקן לחקר היהדות".

גרם המדרגות בכניסה למכון שוקן

צלם: מיכאל יעקובסון

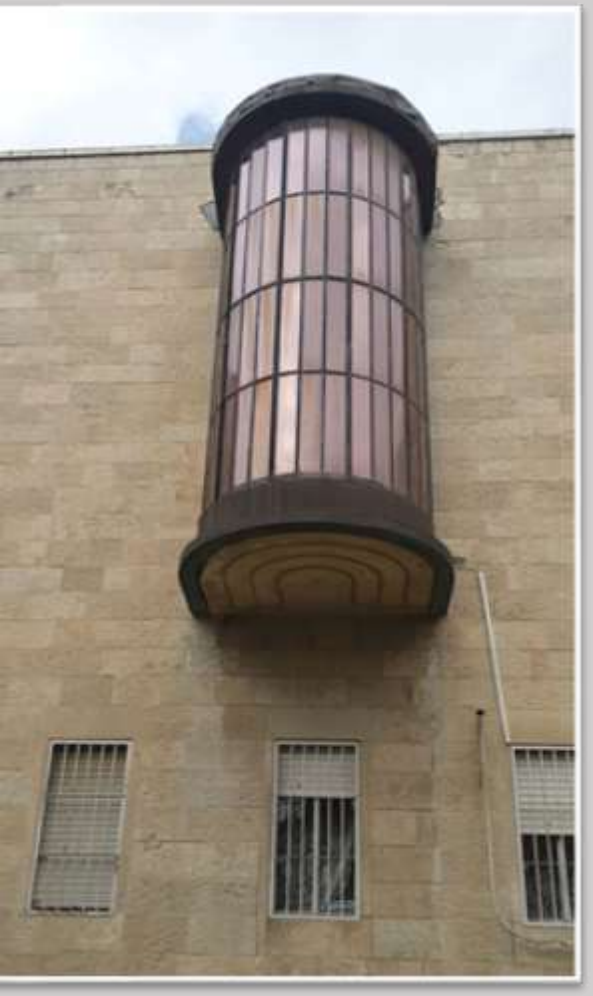

המרפסת העגולה למחצה בחזית הדרומית

וילת שוקן (ברחוב סמולנסקין 7) הייתה הבית הגדול והעשיר ביותר באזור רחביה בשנות 1930. מנדלסון תכנן את הבית על כל פרטיו מהכורסאות ועד לגינה. הבית בן שתי קומות, בעל חזות נקייה מקישוטים חיצוניים. החלונות האנכיים הקטנים, הפרגולות שנועדו לטיפוס גפנים וגינות הגג הם אלמנטים שנלקחו ממסורת מקומית. בקומה השנייה נבנתה מרפסת אופקית מקורה ולצידה מרפסת קטנה חצי עגולה בולטת מהחזית. במרפסת פנימית בקומת הקרקע הייתה בריכת שחייה.

מד לחות ופתחי מיזוג בספרייה

וילת שוקן, הבריכה בחצר הפנימית

עיצוב פנים, הסלון

עיצוב פנים אלגנטי ומוקפד שמנדלסון שקד על פרטיו אפיין את פנים הבית. נוסף לו עיצוב נוף הגינה שמנדלסון בנה בה סדרת מדרגות נמובות שעליהן נטעו עצי זית ועצי חורש מוקפים בספסלי אבן. בווילה המהודרת היו מותרות שלא נראו עד אז בארץ, כבריכת שחייה ומיזוג אוויר. צוות מטבח מקצועי דאג לאירוח מפואר ומוקפד בסגנון אירופי.

במאי 1939 נחנך הבית בקבלת פנים חגיגית לרגל פתיחת בית החולים הדסה בהר הצופים, שגם אותו תכנן מנדלסון.

בני הזוג, בעלי הבית
לילי וזלמן שוקן

וילת שוקן
עם הגינה

משפחת שוקן התגוררה בבית שנה אחת בלבד עד שבמהלך מלחמת העולם השנייה היגר שוקן לארה"ב.
לאחר קום המדינה הציע שוקן את הווילה למכירה.
ממשלת ישראל רצתה לרכוש את הבית במשכן לנשיא בן צבי ולרעייתו, אך השניים סרבו להתגורר ב'ארמון'.

וילת שוקן לאחר הסבתה לבניין האקדמיה למוסיקה

ב־1957 קנתה את הבית האקדמיה למוסיקה בירושלים וביצעה בו מספר שינויים ותוספות בתכנונו של האדריכל יוסף קלרווין. הוא הקפיד לשמר את מעטפת המבנה, מתוך צניעות והערכה לבונה הבית המקורי. ב־1985 עברה האקדמיה למוסיקה למשכנה החדש בגבעת רם ומכרה את המבנה ליזם פרטי שתכנן להרוס אותו ולהקים במקומו מגדל מגורים. למרות זעזוע שהביעו אדריכלים, מנהלי מוזיאונים, ואנשי שימור מעל במות שונות, ולמרות שמה שהיה עגנון לספרות העברית, היה מנדלסון לאדריכלות העברית ושפועלם של שני ענקי הרוח הללו נפגש, סמלית לפחות, בווילת שוקן, הווילה הייתה מועמדת להריסה.

ציטוט של מנדלסון היה כותרת לדפי מחאה שחולקו בירושלים: "ארכיטקטורה היא מוסיקה קפואה". תכנית היזם עוררה ביקורת חריפה בארץ ובעולם על כך שיזם פרטי הופך יצירת אמנות המוכרת כנכס תרבות בינלאומי ל'אירוע נד"לני'. שגרירות גרמניה הגישה מחאה לוועדת או"נסקו במשרד החוץ עד שלבסוף ב־2009 הסכימה בעלת הבניין, חברת 'איגדה' בע"מ, לוותר על הריסת המבנה וביקשה מהאדריכלים אמנון בר אור וירון קופרשטוק להכין תוכנית חלופית שתשמר את המבנה ותכשיר אותו לשימוש ציבורי. בימים אלה, 2022, וילת שוקן עדיין שוממה ולא נגישה לציבור.

וילת שוקן והגן שלפניה, מימין בקדמת התמונה

צילום אוויר: זולטן קלוגר, 1938

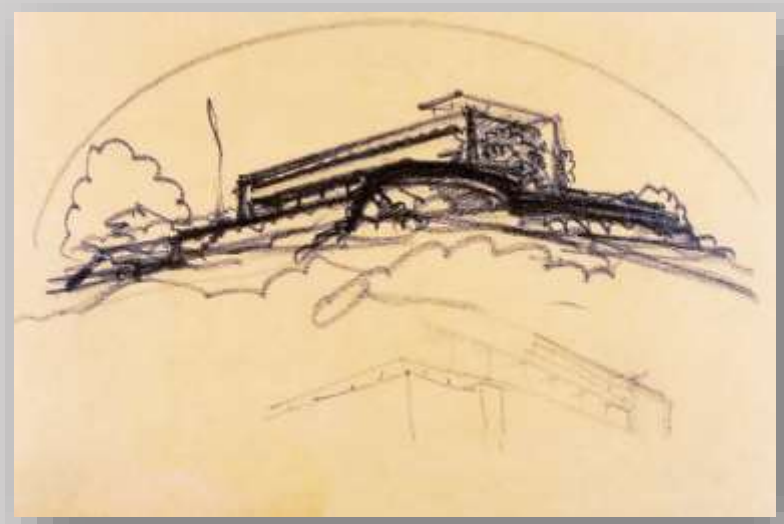

איור של וילת שוקן עזבון האמן אריך מנדלסון

בשנת 1935 הגיש מנדלסון לאוניברסיטה העברית תוכנית אב שמשלבת את מבני האוניברסיטה הקיימים בהר הצופים עם מבנים מתוכננים, כגון בית החולים האוניברסיטאי. 'תכנית מנדלסון' הכוללת לא יצאה לפועל אך בית החולים שתכנן הוקם בהר הצופים, במימון ארגון נשות 'הדסה' בארה"ב. בניין בית החולים, מודרני בתפיסתו ובצורתו הפונקציונלית, מאופיין בקווים ישרים בהם שילב מנדלסון אלמנטים קישוטיים.

בית החולים הדסה
הר הצופים, מראה
כללי

בית החולים
במהלך הבנייה,
1937

מרפסות, חלונות גדולים ונקודות תצפית אל נוף ההרים ממזרח ואל העיר ממערב, מנצלים את מיקום המבנה כנקודת תצפית על נוף קדומים מרהיב.

מרפסת חצי
עגולה לנוף

הכניסה הראשית לבניין קושטה והובלטה על ידי שלוש כיפות אוריינטליות, שיוצרות ניגוד לגיאומטריה ישרת הזווית של המבנה, מהוות מעין הד לכיפות בכפר הערבי הסמוך ומציגות גרסה מקומית למבנה המודרני שנמצא במרחב אוריינטלי. באגף המזרחי של הבניין נבנתה מרפסת רחבת ידיים בצורת חצי עיגול התלוי מעל המצוק ופונה לנוף של הרי ומדבר יהודה.

למעלה:
מסדרון מואר
ועל רצפתו סמל
הדסה

מרפסת לנוף ובקצה
חלון עגול
צלם: אלפרד ברנהיים

אלמנט העיגול מופיע במקומות שונים בבית החולים: בחצר הפנימית נקבעה בריכת נוי עגולה, בדלתות נקרע חלון עגול, חלונות עגולים דקורטיביים נקרעו בקירות הבניין, ועיגולים לקישוט הותקנו בתקרות.

בשנת 1938 נפתח בית החולים ובו 300 מיטות, בית ספר לאחיות, מכוני מחקר ומחלקות אשפוז מודרניות. עם פתיחתו הוכתר בית החולים הדסה למתקדם במזרח התיכון.

בריכת נוי עגולה

לובי בבית החולים, 1947
צלם: לוין

יום ד' כ"א אייר, תרצ"ט. 10.5.39 הארץ

עם פתיחת המרכז הרפואי על הר-הצופים

ב„מרכז הרפואי"

נרשון סחם

כאותה התפוסה ה„טרום־היסטורית", כט"ו סנחם־אב תרע"ח, כשפרופ' חיים וייצמאן הניח את אבן־הפינה לאוניברסיטה העברית, היה המקום הזה שומם. במשך השנים צצו כאן הספריה הלאומית, האסטיתיאטרון ושורה של מכונים של האוניברסיטה העברית.

כנו בהתלהבות ובמרץ, אבל בלי שימת לב מיוחדת. בבניה הרציניה והמסובכת: הבניה הארכיטקטונית הכללית, לאיחוד כל קומפלקס הבנינים על הר הצופים שהוקמו ככר ושיוקמו בעתיד, לשליטת הרוח הארכיטקטונית אחת, בהתאם לדרישות הפראה והמקום.

אריך מנדלסון, האדריכל המהולל, שד"ר יאסקי הציג אותו לפני כמה ימים, במסיבת העתונאים, בשעת סיורנו ב„מרכז הרפואי" ב„פלים נרסנ', נתין גרמני ואזרח ארץ־ישראלי" — היה אולי הראשון שהעסיק, לפני כמה שנים ככר, בניה זו בכל התכבדות. אבל, כשמנדלסון קבל עליו את הנשמת הבנין הענקי של ה„מרכז הרפואי" על הר הצופים היו ידיו כבולות ככר. על הר הצופים נמצאו ככר כמה בנינים ולמנוי עמדה הבעיה איך להשים את רעיונותיו בשטרת התנאים שהוא מצא כעובדה קיימת, שלא נכתו היה לשנות אותה.

*

על אישיותו של אריך מנדלסון כתבו הרבה גם טל דפי עתוננו. בארכיטקטורה החדישה הוא תופס מקום מיוחד. „בנין מנדלסון" נעשה לי„קלאסיקום מכני" בארכיטקטורה המודרנית.

הוא חקים בארץ. במשך השנים האחרונות, משנת 1933, שבח השתקע בארץ ישראל, עד היום הזה כמה בנינים, בנין בית התולים המפשלתי בחיפה, ביח הספר על שמו של לורד וולפ סיר ביגור, בית הספר על שמו

מר אריך מנדלסון, בעל תבנית הבנין

של סקם סין בתל אביב, בתי שוקן בירושלים, בית ויצמאן ברחובות ובי.

אין להכחיש, כי הסגנון האופיני והאינדיבידואלי של הבנינים שמנדלסון הקים בארץ, פצא כאן לא רק חסידים נלהבים אלא גם מתנגדים נמרצים.

אבל זהו, בעצם, נורלו של כל מחריש באמנות. ומנדלסון מחדש ומהפכן הוא, אסיר לב ונועז, אמן בעל מצון, שאינו נוטה לוויתורים. אדריכל התולך בדרכיו בעקיבות בלי להתחשב בכך אם תורתו האסתטית מוצאת חן או לא.

מה יש לומר על כל הקומפלקס הזה של המרכז הרפואי, שהוא פרי ידיו של אריך מנדלסון ובניני „הדסה־האוניברסיטה בהר הצופים.

ד"ר חיים יסקי, מנהל „הדסה־

הרושם הראשון הוא, אולי, קצת משונה. קוים חמורים, משושים.

— קוביסטיים! — אמר מי שהוא.

אבל אל תזדרזו במשפטכם, רבותי! הרושם הראשון אינו מכריע כלל. המתבלו התעמקו ביצירה הארכיטקטונית הזאת ותלמדו לאהב אותה. כי היא ראויה לאהבה. מנדלסון הצליח לתתור כאן בעיה ארכיטקטונית מסרבת, הכוללת הרבה סבנות פנימיות, סבנות „התנגשות ל„קוים", „סמיידלאות", המתחיל ככר להשתלם בהרבה בחיינו האמנותיים, והוא עשה דבר זה בצורה כמעט אידיאלית.

הפרוזדור הרחב, המוביל מן הכניסה המרכזית אל האגף הראשי, אולי גזי הנתות, המעברות השונות, המכונים למיניהן ולראדיום, האסבלטוריות, חדר המתים (לשכתם של אנשי „הדסה" בירושלים יש לחרניש, שהם השקיעו מאמצים מיוחדים כדי לאחד ביצירת חדר המתים את הנקודה האסתטית עם דרישות הדת והמסורת, והצליחו בשאיפותיהם) התצרות הנהדרות, תאורה היחידה במינה, המעבירה, תורות לזכוכית המיוחדת, את קרני השמש לתוך האולמים בלי לחסם (אגב, יצוין כאן, שבבנין ה„מרכז הרפואי", שעלה בסכום עגמי של 180,000 לא"י ולמעלה מזה, לא השתמשו לעמרי בחומרה נרמנית. מה שאי אפשר היה להשיג בארץ נופה, הזמינו מחו"ל, אבל רק מן הארצות הדימוקראטיות...) כל זה מסמים את העין בשליטות האסטטית, במעוף היחנותי ובנעימות מיוחדת, שהעלתה את הנדיחה בפי אחד המבקרים „כאן גם לפות יחיה נעים"...

*

על האדריכל היה לתתור גם כמה שאלות הקשורות באפליקטיונית המיד חרת של ירושלים בכלל ושל הר הצופים בפרט, שבו מכשבות רוחות חדקות.

הרבה חרישים רבו בשאלה, איך להעמיד את הבנין. התיעצו עם מומחים שונים, וסוף סוף באו לכלל דעה, שמתרון יחידי הוא להחנות את הבנינים צמונית וצפונית מערבית. בכל האולמים יש צנה נעימה. והיום של בקורנו ב„מרכז הרפואי" היה דומה יום של חמסין ירושלמי קשה...

על התירושים הסבנים שהבניסו כאן, על בית התולים בעצמו, הכולל כעת 300 מטות (עם נמר כל הבנין יוכפל מספר המטות), על בית הספר לאחיות על שמה של הנרייטה סולד ועל המכון הרפואי ע"ש של ר"ר רס נוב מאמריקה — כבר רובר בפרוטרוט מעל דפי עתוננו.

*

ה„מרכז הרפואי של „הדסה" ושל האוניברסיטה העברית, שבמסורתה יש מש „פריסקופולטה מרציניות", יפתח את דלתיו בסוף החודש. ב־28 למאי.

נתעשרנו בפנין לאומי בעל ערך רב, במוסד הומאניטארי, תרבותי, מדעי, שיהיה למאר ולתפארת לירושלים עיר התורה, לישוב, לארץ כולה.

עם הפתח ה„מרכז הרפואה" — הפי

עבודות מסגרות־בנין

חלונות ודלתות מברזל מיוחד

סוגנים בפני חדירת מים

פתיחת בית החולים
הדסה הר הצופים,
'הארץ' 10 במאי 1939

כשהצבא הגרמני התקדם לארץ ישראל, מנדלסון המאוכזב על שלא זכה במכרז לבנות את קמפוס האוניברסיטה העברית על הר הצופים ורעייתו שביטאה חשש שהם לא נמלטו מגרמניה כדי ליפול טרף לזעמו של היטלר בפלשתינה, עקרו לארה"ב. הם מגיעים זמן קצר לפני שארה"ב נכנסת למלחמה. מנדלסון מציע את הידע שלו לצבא האמריקאי. הוא מופקד על קבוצת מהנדסים שאחראים לפרויקט 'הכפר הגרמני' באזור אימונים במדבריות יוטה ובונה שם העתק של שכונת פועלים בגרמניה לצורך אימונים, כדי שחיל האוויר ילמד להפציץ את ערי גרמניה ביעילות מרבית.

היהודי שתרם לבניית גרמניה והיה נרצח לולא נמלט ממנה, סייע לחורבנה. מגדל איינשטיין בפוטסדאם לא הופצץ, שרד את המלחמה וגם לא אוים על ידי מיזמי נדל"ן והוא משמש כמכון מחקר אסטרונומי גם כיום.

מנדלסון נפטר בארה"ב ב־1953.

מגדל איינשטיין,
מצפה השמש בפוטסדאם

צילום: מריה טייס

מצגת אין כמו שירת האבנים של ירושלים

מקורות:

- בירן, יעד, "עם כיפה ובלעדיה", **"עת-מול"** 216, 22-19
- גרי, דיתה, "לשנות את העולם בעפרון", **'ארץ אחרת'**, אפריל 2011 , 85-80
- רמון, אמנון, **"דוקטור מול דוקטור גר"**, הוצאת יד בן צבי ,ירושלים, 1998, 190-185, 94-92
- קרויאנקר, דוד, **"ירושלים – שכונות ובתים, תקופות וסגנונות"**, הוצאת כתר, ירושלים, 1996, עמ' 177-161
- עפר, רגב, שימור וילה שוקן, **"מסע אחר"** 2009
- ניר, חסון, בעקבות המחאה הציבורית, תשומר וילה שוקן ברחביה, **'הארץ'** 23 באוקטובר 2009
- אמנון, בר־אור, טל גזית – אדריכלים בע"מ, **וילה שוקן**, אתר הבית
- דוקי דרור, במאי, **חזיונות בלתי פוסקים**, סרט תעודי
- מיכאל יעקובסון, 1.12.2011, סרט **חזיונות בלתי פוסקים**
- **יומן כרמל** 180l, מיום 20 במאי, 1939
- **בית החולים הדסה בהר הצופים**, ירושלים, **אוסף הסרטים הישראלי**, סינמטק ירושלים, יומן כרמל
- **אישי רחוב**, זלמן שלמה שוקן

אנו מכבדים את זכויותיהם של בעלי זכויות יוצרים ומשקיעים מאמצים באיתור בעלי זכויות יוצרים לצורך שימוש בחומרים המופיעים באתר. השימוש נעשה על פי סעיף 27א לחוק זכויות יוצרים תשס"ח-2007, ואם לדעתכם נפגעה זכותכם כבעלים של זכויות יוצרים בחומר המופיע באתר זה, הנכם רשאים לפנות באמצעות דואר אלקטרוני לכתובת: info@hamoreshet.org.il
בבקשה לחדול מעשיית השימוש ביצירה, וציינו שם מלא ומספר טלפון, וצרפו צילום מסך וקישור לדף הרלוונטי באתר.

הפקה: מתנדבי קבוצת אבני מורשת – תקשורת לנכסי מורשת מוחשית [8/2022]
תחקיר וכתיבה: סיגל לנדסברג
עיצוב: זאב הררי

אבני מורשת